

Yıl: 4, Sayı: 17, Aralık 2017, s. 579-590

Burak ÖZER¹

SİYASAL PARTİLERİN DOĞUŞ TEORİLERİ, PARTİ TİPOLOJİLERİ VE KURUMSALLAŞMA BAĞLAMINDA ANAVATAN PARTİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Özet

Bu çalışmanın amacı, siyaset bilimi alanında bilinen ve kabul görmüş olan siyasal partilerin doğuş teorileri, siyasal parti tipolojileri ve partilerin kurumsallaşma ölçütleri bağlamında Anavatan Partisi'nin sınıflandırılması ve kurumsallaşması üzerine bir değerlendirmede bulunmaktır. Bu değerlendirmeyi yaparken doğuş teorileri ve siyasal parti tipolojilerine ek olarak Samuel P. Huntington'un kurumsallaşma ölçütleri kullanılmıştır. Değerlendirme yapılmadan önce Anavatan Partisi'nin tarihsel süreci hakkında bilgi verilmiştir. Değerlendirme aşamasında ise belirtilen ölçütler bağlamında parti değerlendirilmiş ve elde edilen bulgulara sonuç bölümünde yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: ANAP, Doğuş Teorileri, Parti Tipolojileri, Kurumsallaşma

AN ASSESMENT ON MOTHERLAND PARTY IN THE CONTEXT OF BIRTH THEORIES OF POLITICAL PARTIES, TYPOLOGIES AND THEIR INSTITUTIONALIZATION

Abstract

The purpose of this paper is make an assessment and classification for Motherland Party, in the context of birth theories of political parties, typologies of political parties and criterias of institutionalization of political parties, which are known and accepted in political science field. While making those assessments, birth theories, party typologies and P. Huntington's institutionalization criterias were used. Before the evaluation, information was given about the historical process of the Motherland Party n the evaluation stage, the party was evaluated

¹Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, burakozer1666@gmail.com

according to the criteria specified and the findings were included in the result section.

Key Words: ANAP, Birth Theories, Party Typologies, Institutionalization

GİRİŞ

Türkiye’de 1980 darbesi ile birlikte siyasal partiler kapatılmış ve liderleri siyasetten uzaklaştırılmıştır. Bu sebepten ülke içerisinde doğan siyasal boşluk için verilen bazı partiler ile doldurulmak istenmiştir. Anavatan Partisi (ANAP) bu partilerden bir tanesidir. Kurulduğu dönem açısından ve Türk siyasal hayatına yaptığı etki bakımından önemli bir yere sahip olan ANAP’ın incelenmesi gerekmektedir.

Siyaset bilimi düşünürleri siyasi partileri çeşitli yönleriyle ele almaktadır. Bazıları, partileri doğuşu bağlamında sınıflandırırken bazıları parti tipolojileri ortaya atarak kurulmuş partileri bu açıdan değerlendirmiştir. Bununla birlikte partinin kurumsallaşıp kurumsallaşmadığını da çeşitli etmenlerle değerlendiren siyaset bilimciler olmuştur. İşte bu çalışmanın temel problemi ANavatan Partisi’nin kurumsallaşma ve tipolojiler bağlamında ne düzeyde olduğunu ortaya koyabilmektir. Bu problematik doğrultusunda hazırlanan çalışmada Anavatan Partisi’nin tarihsel manada görünümü kısaca nasıl özetlenebileceği, doğuş teorileri bağlamında hangi teoriler ile açıklanabileceği, parti tipolojileri anlamında yerinin neresi olduğu ve son olarak da Samuel P. Huntington’ın kurumsallaşma ölçütleri bağlamında kurumsallık düzeyinin ne durumda olduğu sorularına cevap aranacaktır.

1.ANAVATAN PARTİSİ’NİN TARİHSEL MANADA GÖRÜNÜMÜ

12 Eylül sonrası bütün partiler kapatılmış ve parti liderlerine yasaklar getirilmiştir. Siyasi partilerin kurulmasına izin verildikten sonra başlayan siyasi süreçte Turgut Özal liderliğinde kurulan ANAP merkez sağda yerini almıştır (Çavuşoğlu, 2009: 271). 1983 yılında kurulmuş olan ANAP muhafazakâr sağ çizgideki önemli bir partidir. Bu parti 12 Eylül askeri darbesinin sonrasındaki olağanüstü şartlarda kurulmuş ve sağdaki bütün oyları toplamayı başarmıştır. Partinin kurucusu ve ilk genel başkanı Özal, devlet yönetiminde ve özel sektörde yetişmiş başarılı bir teknisyen idi. Özal 1980 öncesinde Demirel yönetiminde, 1980 sonrasında askeri yönetiminde önemli görevlerde bulunmuş, liberal ve muhafazakâr bir kişiliktir (Dursun, 2012: 283-284).

Türköne’ye göre; Türk siyasal yapısının dışında değerlendirilmesi gereken tek parti 1980’li yıllara damgasını vuran Turgut Özal’ın Anavatan Partisidir. 1980 askeri yönetimi tarafından iddiası olmadığı gerekçesiyle 1983 seçimlerine girmesine izin verilen parti, seçimden tek başına iktidar çıkmıştır (2003: 287). ANAP’ın merkez sağda yer alması ve ilk seçimde başarılı olması Demokrat Parti tarafından siyasal hayata yerleştirilmiş bir kültürün sonucu olduğu söylenebilir (Çavuşoğlu, 2009: 271)..

ANAP’ 1983 yılında yapılan genel seçimlerde %45.14 gibi bir oy oranı alarak 400 üyeli TBMM’de 211 milletvekili kazanarak çoğunluğu sağlamış ve tek başına iktidar olmuştur. Diğer izin verilen Halkçı Parti (HP) %30.5 ile 117 milletvekili, Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ise %23.3 oy olarak 71 milletvekili ile meclise girmiştir (www.ysk.gov.tr, 2015). ANAP 1983 genel seçimlerinde, diğer sağ partiler sokulmadığından büyük bir başarı göstererek mecliste çoğunluğu sağlamış ve hükümeti kurmuştur. (Dursun, 2012: 284) ANAP’ın ilk seçimlerde başarılı olmasını sağlayan diğer bir nedense halkın artık askeri yönetimden sivil yönetime

geçilmesini istemesi olarak görülebilir. Bütün bunların yanında parti kurulmadan önce Özal'ın bulunduğu görevler ve ekonomik alanda ortaya koyduğu 24 Ocak kararları yine bu başarıyı getiren etmenler arasında gösterilebilir. 12 Eylül Askeri Yönetimi tarafından seçimlere girmesine iddialı olmadığı gerekçesiyle izin verilmiş olan ANAP'ın seçimde aldığı sonuç büyük bir sürpriz olmuştur. 1987'de yapılan seçimlerde de, iktidarını sürdüren ANAP'ı bu dönemde diğer partilerden ayıran en önemli özellik parti ideolojisini dört eğilimi (Adalet Partisi (AP), Milli Selamet Partisi(MSP) CHP ve MHP) birleştirme üzerine inşaa etmesidir (Türköne, 2003: 287). Vurgulanması gereken önemli diğer bir husus ise bütün partiler kapatılmış ve askeri yönetim tarafından yönetilen bir iktidar varken, sivil iktidara talip olan ve seçimlerde iktidarı ele alan ANAP hiçbir zaman 12 eylül yönetimini ve darbesini eleştirememiştir. Çünkü belirtildiği gibi askeri yönetim ANAP' ın iktidar olabileceğine inanmamaktadır. Askerin bu bakış açısıyla birlikte ANAP' ın askeri yönetimi hiçbir şekilde eleştirmemesinin sonucu olarak Özal ve partisi Türk siyasal hayatı açısından bir dönüşümün ilk adımını atmıştır denebilir.

Zurcher ANAP'ı; ideolojik akımların ve çıkar gruplarının garip bir koalisyonu olarak tanımlarken bu koalisyonun askerin baskısı altında kalanların gidecek başka yerleri olmadığından ANAP'ı seçtiğini belirtmiştir (2014: 407). Halktan bu kadar kısa sürede karşılık bulması 1970-1980 arasında yaşanmış toplumsal bölünmeyi birleştirme iddiasıyla yola çıkmış olması ile açıklanabilir.

1987 seçim sonuçları incelendiğinde ANAP'ın %36.3 oranı ile mecliste 292 milletvekili yollamıştır. Diğer partiler den Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) %24.8 ile 99 milletvekili Doğru Yol Partisi(DYP) ise %19.1 ile 59 sandalyeye sahip olmuştur (www.ysk.gov.tr, 2015). ANAP'ın oylarının düşmesinin sebebi olarak genel seçimlerden önce yapılan halk oylaması ile darbe ile siyasetten uzaklaştırılan partilerin yasaklarının kaldırılması gösterilebilir. Oy oranı düşmesine rağmen daha fazla sandalyeye sahip olması ise 1983 seçimlerinde 400 sandalye olan meclis 1987 seçimlerinde 450 sandalyeye çıkartılması ve seçim sistemi ile bağlantılı olduğu söylenebilir. Ancak 1987 seçimlerinde de başarılı olmak ile birlikte eskisine göre geriledi (Dursun, 2012: 284).

1983-1989 yılları arası ANAP'ın icraatları yer almıştır. Otoyol, köprü, demiryolu, toplu konut, uydu ve baraj hamleleri ardı ardına geldi. En önemlisi ise Avrupa Topluluğuna müracaat etmesi oldu (Baki, 2008). İki genel seçimde de tek başına iktidar çıkan Özal'ın ANAP'ı bu süre boyunca ülke içerisinde bir dönüşüm yaşattığı söylenebilir. ANAP'ın zirveye ulaştığı bu dönem de lider payının çok yüksek olduğu görülmektedir. Çünkü 1989 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerine aday olan Özal, cumhurbaşkanı olduktan sonra yerini Yıldırım Akbulut'a devretmiştir. Türkiye tamamen Özal'a tabi zayıf ve renksiz bir başbakan olan Akbulut ile yeniden istikrarsız bir döneme girmiştir (Ahmad, 2014:234). Mart 1991 de yapılan seçimler iktidar partisinin İstanbul da ki desteğinin %22'den %18'e düştüğü görüldü bu seçimlerden DYP başarılı çıkmıştır (Ahmad, 2014:237-238). 1991 yılında yapılan kongrede parti içi muhalefetin desteğini alan Mesut Yılmaz, Akbulut'tan başbakanlık görevini almıştır. İlk defa bir kongrede bir başbakanlık görev süresi içerisinde parti içi muhalefete karşı yenilgiye uğramıştır. Bu süreçten başbakan olarak çıkan Mesut Yılmaz erken seçim kararı almıştır. Yılmaz'ın bu kararını başbakanlığını meşrulaştırmak için aldığı söylenebilir.

ANAP Mesut Yılmaz ile girdiği seçimlerde (1991) ilk sırayı DYP'ye devretmiştir (Dursun, 2012: 284). 1991 genel seçim sonuçları incelendiğinde ANAP'ın oyunun %24'e milletvekili sayısının ise 115'e düştüğü görülmektedir. İlk sırayı alan DYP'nin ise oy oranı %27 olarak

görülmektedir. CHP ile aynı çizgi de ve onun yerine siyaset arenasında yer alan SHP %20, MSP'nin devamı niteliğinde olan Refah Partisi (RP) %16.9, son olarak SHP ile beraber sol kesimin oyuna talip olan Demokratik Sol Parti (DSP) %10.8 oy alarak mecliste sandalyeye sahip olmuşlardır (www.yzk.gov.tr, 2015).

Seçime giren partilerin artması sağ kesimin oylarının bölünmesi birlikte ANAP'ın oy ve sandalye sayısında düşüş yaşandığı görülmektedir. Bunlar ile birlikte 1980-1989 arası büyük bir siyasi popülerlik kazanan Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı olması ANAP'ın düşüşünde büyük bir etken olduğu söylenebilir. Yılmaz, Özal'ın gösterdiği başarıyı gösteremedi. 1983 yılında Özal dört ayrı siyasal eğilimi partide birleştirmeyi başarmıştı. Yılmaz ise bunu sürdüremedi ve partideki muhafazakârları tasfiyeye yöneldi. Muhafazakâr kimliğin bir kenara bırakıp liberallerin ön plana geçmesi ile halkın desteğini kaybettirdiği söylenebilir (Dursun, 2012: 284). Çünkü kurulduğu günden beri siyasal hayatta muhafazakâr kimliği ile ön plana çıkmış bir parti Yılmaz ile bu kimliğinden soyutlanmaya çalıştırılmıştır. Parti içi bölünmelerin yaşanmaya başlamış ve kendilerini Özalcılar olarak adlandıranlar Yeni Parti adıyla parti kurmuşlardır.

1991-1995 arasındaki dönemde iktidarı kaybeden ANAP, halkın kendisine muhalefet görevi verdiğini dile getirerek hiçbir koalisyon içerisinde yer almamış ve muhalefette kalmıştır. Bu dönem içerisinde iktidarı kaybetmesindeki sebep olarak ise partinin eski çizgisinden uzaklaşması gösterilebilir. Nitekim dört eğilimi birleştirme iddiası ile iktidarı alan parti de muhafazakarlar bu dönem öncesinde partiden ayrılmışlardır. Ancak tek başına iktidar olamayınca hatalar anlaşmış ve bu kişiler partiye tekrar dönmüştür.

Bu dönem koalisyonların başlangıcı olarak kabul edilebilir. Nitekim kurulan CHP-DYP koalisyonu Deniz Baykal'ın genel başkan olmasıyla sona erince erken seçim kararı ile 95 seçimlerine gidilmiştir. 1995 seçim sonuçları incelendiğinde RP %21.4 oy alarak meclise 158 sandalye ile birinci parti olarak girdi. ANAP ise %19.6 oy oranı ile 132 milletvekiline sahip olduğu görülmektedir. Çiller'in DP'si ise %19.2 135 sandalye elde etmiştir. Meclise giren diğer partiler den DSP %14.6 ile 76 milletvekili, CHP ise %10.7 ile 49 milletvekili kazanmıştır (www.yzk.gov.tr, 2015). Çevrenin baskısıyla ANAYOL koalisyon hükümeti kurulsun da bu hükümet üç ay kadar sürmüş ve başbakan Yılmaz istifa ederek bu koalisyon hükümetini sonlandırmıştır. Ardından kurulan RP-DYP koalisyon hükümeti de 28 Şubat sürecinde dağıtılmıştır. Bu koalisyon hükümetinin olağanüstü yöntemlerle yıkılmasında ANAP'ın önemli rol oynaması ve demokrasi dışı müdahalelere destek vermesi sebebiyle 1999 seçimlerinde parlamentoda en küçük parti olarak yer almasında en etkili sebep olarak gösterilebilir (Dursun, 2012: 284).

28 Şubat sonucunda yaşanan siyasal kriz ANAP-DSP ve Demokratik Toplum Partisi(DTP) ile ANASOL-D koalisyon hükümeti kurulmuş, CHP'de dışarıdan bu partileri desteklemiştir. Daha sonra CHP bu desteğini geri çekip gensoru verince hükümet düşmüştür. Daha sonra ise DSP genel başkanı Bülent Ecevit tarafından hükümet kurulmuştur.1999 seçimlerine gidildiğinde ise Abdullah Öcalan'ın yakalanması yönünde izlenen politikalar sonucunda DSP %22.2 MHP %18 28 Şubat sürecinde kapatılan RP yerine kurulan Fazilet Partisi(FP) %15.4 ANAP ise %13.2 oy almıştır (www.yzk.gov.tr, 2015). Bu seçimlerden de Türk siyasal hayatı için bir koalisyon hükümeti daha çıkmıştır. DSP-MHP-ANAP hükümeti 2000 küresel 2001 Türkiye Finansal krizi ile erken seçim kararı alarak koalisyonu sonlandırmıştır. Bu koalisyonun sonlanmasındaki en önemli etken ekonomik krizden çok koalisyonun lider partisi olan DSP içinde yaşanan çatlaklar ve bölünmeler olduğu söylenebilir. Bu sebeple ANAP ve MHP'nin artık bir hükümetin

olamayacağı düşüncesiyle erken seçim kararı aldıkları söylenebilir. 2002 yılında yapılan seçimlerde bu üç partide barajı geçemeyerek meclis dışında kalmıştır. Kurulduğu 1983 yılından 2002 yılına kadar mecliste kendisine yer bulan ANAP %5.11'lik oy oranı ile meclis dışı kalmış ve bu tarihten sonra mecliste yer alamamıştır. Bunun üzerine yapılan kongrede başkanlığa Ali Talip Özdemir seçilmiş daha sonra 2003 de istifa etmesi üzerine Nesrin Nas seçildi. 2005 yılında ise Adalet ve Kalkınma Partisinden(AKP) den istifa eden(turizm bakanı) Erkan Mumcu tek aday olarak genel başkanlığa seçildi ve ANAP olan kısaltması ANAVATAN olarak değiştirildi. 22. dönemde AKP ve CHP'den istifa etmiş milletvekillerinin katılımıyla 20 sandalyeye sahip olmuş ve mecliste bir grup olarak yer almıştır. Daha sonra Salih uzun 2008-2009 yılında başkanlığı yürütmüştür. Bu dönemden sonra seçimlere de katılmayan ANAP günümüzde bir tabela partisi özelliği taşıdığı söylenebilir. Partinin genel başkanlığını ise İbrahim Çelebi tarafından yürütülmüştür.²

1983-1993 arası dönem Türkiye iç ve dış politikada yeniden yapılanma ve ilk liderlik değişimi dönemi olmuştur. Bu dönem Türkiye Cumhuriyet tarihinde bir kırılma noktası olarak gösterilebilir. Döneme damgasını vuran Özal ve ANAP birleştirme iddiası ile büyük bir dönüşüm yaşatmıştır (Sezal, Dağı, 2001: 353). Aynı zamanda ekonomik alanda gösterdiği başarılar halk tarafından destek görerek tek başına iktidar kalmıştır. Özal ile yaşanan bu dönüşüm daha sonraki yıllarda devam etmediği görülmektedir. Yılmaz ile birlikte düşüş sürecine giren parti mecliste de kendine yer bulamayınca yukarıda belirtildiği gibi bugün bir tabela partisi görünümünü almıştır.

2.DOĞUŞ TEORİLERİ BAĞLAMINDA ANAVATAN PARTİSİ

Siyasi partilerin ortaya çıkmasında etken olan en önemli husus, siyasal iktidarın kaynağı ve egemenlik anlayışındaki gelişmeler olmuştur. Egemenliğin aristokrasi, teokrasi ve oligarşi gibi sınırlı alanda cereyan ettiği ve toplumun iktidarın kullanımına iştirak katılmadığı toplumlarda partilerin varlığından söz edilemeyeceğini söyleyen Dursun; siyasal partilerin doğması için iktidarın paylaşılmasına toplum kesimlerinin dahil edilmesi gerektiğini söylemiştir (Dursun, 2010: 257). Siyasi partilerin doğuşu demokrasinin gelişimi ile açık şekilde bağlantılı olduğu söylenebilir.

Siyasi partilerin doğuşunda etkin olan faktörler 3 başlık altında toplanabilir. Bunlardan ilki 19.yüzyılda Batıda gözlemlenen temsili ve sorumlu hükümet ilkesinin yerleşmesi ve genel oy hakkının genişlemesi; diğeri modernleşme ile birlikte ortaya çıkan toplumsal gelişmeler; üçüncüsü de geleneksel sistemlerden modern sistemlere krizlerin oynadığı rollerdir (Dursun, 2012: 258).

Bunlardan ilki Temsili ve sorunlu hükümet sisteminin gelişmesidir. Toplum içerisinde var olan gruplaşmaların modern siyasal partilere dönüşebilmesi ve böylece geniş kitlelere ulaşabilmesi için en önemli faktör genel oy hakkının genişlemesi ve böylece toplumun siyasete katılma kanallarının artması gerekmektedir. İkincisi modernleşme teorisidir. Bu teoriye göre partilerin doğuşu, belli bir modernleşmenin ürünüdür ve bir toplumda modernleşme söz konusu değilse siyasal partilerin doğması imkansızdır. Modernleşme sanayileşme, kentleşme, eğitim seviyesinin artması ekonomik gelişmeler ile sağlanabilir. (Dursun, 2010: 258-259) Son olarak ise partilerin doğuşunda toplum içerisinde yaşanan bunalımlar etkili olmaktadır. Bu krizler üç şekilde ifade edilebilir. Bunlardan ilki meşruluk bunalımıdır. Devlet mekanizmalarının ve

² Anavatan Partisi (2017,Kasım). <http://www.anavatanpartisi.org.tr> adresinden alınmıştır.

siyasal iktidarın kimin elinde tutacağı ve bu kadroların nasıl hükümet edecekleri konusunda doğan anlaşmazlıklar ortaya çıkmaktadır. Yani toplumun kimler tarafından ve nasıl yönetileceği konusunda bir görüş birliğinin bulunmaması meşruluk bunalımını ifade etmektedir. (Dursun, 2012: 260)

ANAP'ın doğuş teorileri açısından değerlendirmesine bakılacak olursa meşruluk bunalımı içerisinde doğan bir parti olduğu söylenebilir. Çünkü 1980 yılında yaşanan askeri müdahale sonucunda ülke içerisinde ki siyasi partiler kapatılmış ve siyasi liderleri cezalandırılmıştır. Bununla birlikte belirli bir süre askeri yönetim siyasal iktidarı elinde bulundurmuş ancak toplumu ve siyasal hayatı kimin yöneteceği bir kriz ortamı yaşatmıştır. Tam da böyle bir ortamda askeri yönetim bazı siyasi partilerin kurulmasına ve seçimlere katılmasına izin vermesiyle birlikte Turgut Özal ANAP'ı kurmuş ve seçimlerde iktidara taşımıştır. Bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda ANAP'ın siyasal partilerin doğuş teorileri arasından meşruluk bunalımı içerisinde yer aldığı söylenebilir.

Siyasi partilerin yukarıda belirtilen doğuş teorilerinin yanında Duverger de partilerin doğuşu ile ilgili teoriler ortaya koymuştur. Bunlar seçimlerde ve parlamentoda doğan partiler diğeri ise parlamento dışında doğan partiler diye tasnif etmektedir. Parlamento içinden doğan partiler diğerlerinden daha önce çıkmıştır. Önce parlamento grupları yaratılır; sonra seçim komiteleri belirlenir ve bu iki unsur arasında bağlantı kurulur. Böylece ilk parlamento gruplarını yöresel gruplar meydana getirmiş ve bunlar sonunda ideolojik gruplara dönüşmüştür. Parlamento dışında doğan partiler de bir siyasal partinin doğuşuna toplum içerisinde yer alan grup ve derneklerin rolü var ise parlamento dışında doğan partiler denebilir. Bunlara örnek olarak sendikalarlardır. Sendika destekli kurulan partiler parlamento dışında doğan partilere örnek olduğu söylenebilir. Ancak bir siyasal partinin tamamen parlamento içinden veya tamamen parlamento dışından doğduğunu söylemek güçtür. Çünkü partiler ortaya çıkışlarında iki etmende rol oynayabilmektedir (Duverger, 1993: 16-31).

Duverger'in partilerin doğuşu ile ilgili ortaya attığı teoriler ANAP bağlamında düşünüldüğünde parlamento dışından doğan bir parti olduğu söylenebilir. ANAP'ın kurulduğu döneme bakılacak olursa askeri darbe sonucu parlamento dağıtılmış ve siyaset askeri yönetimin eline geçmiştir. Dolayısıyla bir parlamentonun var olmadığı söylenebilir. Bu sebeple ANAP'ın içerisinde doğabileceği bir parlamento mevcut olmadığından parlamento dışı doğan bir parti olduğu iddia edilebilir.

3. PARTİ TİPOLOJİLERİ BAĞLAMINDA ANAVATAN PARTİSİ

Duverger partileri tipolojileri kadro partileri ve kitle partileri olmak üzere iki şekilde değerlendirmektedir. Kadro partilerinin özelliklerine bakıldığında ilk olarak üyelerinin seçkin kişiler olduğu görülmektedir. Bu seçkin kişiler adı, prestiji veya ilişkileri sayesinde partiye destek olabilecek ve oy kazandırabilecek kişiler olması gerekir. Teknisyenler ve mali destekçilerde parti içerisinde yer alır. Bu partilerin en önemli özelliği üyelerin niteliklerinin ön planda olmasıdır. Bununla birlikte parti ideoloji ikinci planda yer almaktadır (Duverger, 1993: 106-115). Parti içi örgütlenme ve genel merkez zayıftır. Kadro partilerinin etkinlikleri seçim dönemleri ile sınırlıdır. Genellikle parlamento içerisinde çıkan bu partilerde finansman belirli kişilerden alınan bağış ve yardımlar ile sağlanmaktadır. Kitle partileri ise parlamento dışında doğan, finansmanlarını üyelerinin verdikleri aidatlar ile sağlayan, ideolojik temelleri güçlü aynı zamanda güçlü genel merkez ve hiyerarşiye sahip partilerdir. Üyelerinin aidatlarıyla finansman

sağladıkları için partiye üye yapmak önemlidir. Faaliyetleri ise sadece seçim zamanları ile sınırlı kalmamaktadır (Türköne, 2003: 260).

ANAP'ın da kadro ve kitle partileri bağlamında değerlendirilecek olursa iki tipolojinin de özelliklerini taşıdığı söylenebilir. Kadro partisi açısından bakıldığında Turgut Özal'ın bir teknisyen oluşu beraberinde bürokratların parti içerisinde yer alışı bu tipolojinin özelliklerini taşıdığını söyletebilir. Bununla birlikte yine Turgut Özal döneminde dört eğilimi de yakalama çabası ile çok güçlü ve vazgeçilmez bir ideolojik yapısının olmayışı yine kadro partisi özelliği taşıdığını gösterebilir. Aynı zamanda kapatılmış siyasi partilerden üyeler bünyesine katarak halkın oyunu kazanmaya çalışması bir kadro partisi özelliği göstermektedir. Kadro partilerinin genellikle muhafazakar ve liberal partiler olduğu düşünüldüğünde ANAP'ın da bu ideolojiler bağlamında kurulduğu bilindiğinden yine bir kadro partisi özelliği taşıdığı söylenebilir.

Kitle partileri özellikleri açısından değerlendirildiğinde parlamento dışından doğan bir parti olması bu tipolojinin de özelliklerini taşıdığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda sadece seçim zamanlarında değil devamlı faaliyet gösterdiği göz önünde bulundurulduğunda yine kitle partisi özelliği gösterdiği söylenebilir. Aynı zamanda güçlü bir teşkilat yapısının bulunması çok katı olmasa da bir ideolojisinin bulunması kitle partilerinin özelliklerini taşıdığını gösterebilir.

Sigmund Neumann ise partileri “temsil partileri ve bütünleşme partileri” olarak sınıflandırmıştır (Kapani, 2000: 172). Temsil partilerinin nihai amacı seçimlerde mümkün olduğu kadar çok oy almak ve kamuoyunu etkilemektir. Bütünleşme partileri ise temsil partilerinin zıddı olarak kitleleri temsil etmeyi değil onları siyasal açıdan sosyalleştirmeyi ve eğitmeyi amaçlamaktadır (Türköne, 2003: 261). Bütünleşme partileri “demokratik bütünleşme partileri” ve totaliter “bütünleşme partileri” olarak sınıflandırılmaktadır (Dursun, 2012: 268).

Demokratik bütünleşme partileri; çabaları sadece siyasal olmayıp toplumsal amaçlı da olan, parti üye ilişkilerine önem veren, üyelerini ideolojik ve örgütsel bir çatı altında toplamayı amaçlayan partilerdir. Totaliter bütünleşme partileri ise parti ile üyeleri arasındaki ilişkilerin daha sıkı ve parti örgütünün üyeleri üzerinde geniş bir denetleme yetkisine sahiptir. Bu partilere komünist ve faşist partiler örnek verilebilir (Dursun, 2012: 268).

ANAP bu tipolojiler bağlamında değerlendirildiğinde bütünleşme partilerine daha yakın olduğu söylenebilir. Çünkü ANAP temsil partilerinin özelliği olan sadece seçim zamanlarında üye göstermekle kalmaz bununla birlikte iktidarı ele geçirmek ve iktidarda kalmak için çaba göstermektedir. Bu özellikleri dikkate alındığında temsil partilerinden çok bütünleşme partilerine daha yakın olduğu söylenebilir.

Diğer parti tipolojileri de incelenecek olursa bunlardan birtanesi Otto Kircheimer'ın “hepsini yakala partileri” dir. Hepsini yakala partileri belirli toplumsal kesimlerin veya sınıfların sözcüsü olmaktan çok tüm ulusun sözcülüğünü yapmak isteyen, finansmanını hem kamusal hem özel pek çok kaynaktan sağlayan, üyelerden çok liderlerin etkili olduğu ve keskin bir ideolojinin olmadığı partilerdir (Türköne, 2003: 261).

ANAP bu tipoloji bağlamında değerlendirildiğinde özellikle Özal döneminde ortaya attığı dört eğilimi birleştirme iddiası hepsini yakala partisi özelliği taşıdığı görülmektedir. Tıp ki AP gibi muhafazakar, MSP gibi İslamcı geleneklerine bağlı, MHP gibi milliyetçi hatta sosyal demokratlar gibi sosyal adalete inanıyordu (Ahmad, 2014: 227). Bununla birlikte Özal cumhurbaşkanı olduğunda parti içerisinde yaşanan sorunlar ve seçim sonuçlarına göre yavaş

yavaş kaybolmaya başlaması liderin ön planda olduğunu gösterir. Liderin ön planda olması yine bu tipolojinin özelliğinin ANAP üzerinde yer aldığını gösterebilir.

Kısaca diğer parti tiplerinden de bahsedilecek olursa bunlardan bir tanesi lider partisidir. Kişi partileri de denen bu partiler kurucu liderin hayatıyla ve kişiliğiyle sınırlı parti görünümündedir. Liderin ölümü ile parti varlığını yitirir. Ama kişi partisi olarak doğan ve partinin kurucu liderden sonrası için bir kadro oluşturulması durumunda varlığına devam etmesi mümkündür (Dursun, 2012: 269). ANAP'ın bu parti tipine uyduğu söylenebilir. Çünkü Özal ile birlikte kurulan parti yine Özal ile en başarılı dönemlerini geçirmiş ve Özal cumhurbaşkanı olduktan daha sonra ise vefaatt ettikten sonra parti varlığını devam ettirmesine rağmen kurucu liderinin başarısına hiçbir zaman ulaşamamıştır.

Diğer bir parti tipi ise Katz ve Mair'in ortaya attığı "kartel parti" tipolojisidir. Kartel partilerin doğuşunda siyasi partiler ile üyeler arasında ortaya çıkan güven bunalımı etkin olmuştur. Bu bunalım sonucunda üyeleri tarafından karşılanamayan parti finansmanı devlet yardımları ile karşılanmaya çalışılmaktadır (Türköne, 2003:262). Türkiye'de parti finansmanları hazine yardımları ile karşılandığı söylenebilir. ANAP girdiği seçimlerde aldığı hazine yardımları ile finansal kaynaklardan faydalanmıştır. Toplam gelirinin %37 si hazine yardımları olan ANAP'ın 1983-1998 yılları arasında elde ettiği bağışların partinin toplam gelirlerine oranı yaklaşık %20 olarak görülmektedir. ANAP'ın elde ettiği hazine gelirleri incelendiğinde hazine partisi olduğu söylenebilir (DEVPAR, 2015). Bu verilere göre ANAP'ın bir kartel partisi olduğu söylemek mümkün olabilir.

4. S.HUNTINGTON'UN KURUMSALLAŞMA ÖLÇÜTLERİ BAĞLAMINDA ANAVATAN PARTİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Huntington kurumsallaşmayı örgütlerle usüllerin itibar ve istikrar kazanmaları süreci olarak tanımlamaktadır. Bir siyasal sistemin kurumsallaşma düzeyini ise o sistemdeki örgüt ve usullerin uyarlanabilirliği, karmaşıklığı, özerkliği ve tutarlılığı ile ölçülebilir. Aynı şekilde belirli bir örgüt veya usulün kurumsallaşması yine bu ölçütler ile ölçülebilir. Bu kriterlerleri belirlenip ölçülebilirse siyasal sistemlerin kurumsallaşma düzeyleri tartışılabilir (1965: 65).

Uyarlanabilirlik ölçütü incelenecek olursa bu ölçüte göre bir örgüt ne kadar uyarlanabilirse o kadar kurumsallaşmış demektir; ne kadar bükülmez ve az uygulanabilirse o kadar az kurumsallaşmış demektir. Bir örgüt ne kadar eskiyse ve çevrenin baskılarına ne kadar maruz kalmışsa uyarlanabilirliği o kadar yüksektir (Huntington, 1965: 65-66).

Bir örgütün uyarlanabilirliği yine o örgütün yaşı ile ölçülebilir. Örgütün yaşı ise üç şekilde ölçülebilir. Bunlardan ilki kronolojik yaştır. Bir örgüt ne kadar uzun süreden beri mevcut ise kurumsallaşma düzeyi o kadar yüksektir. Eski bir örgütün varlığını devam ettirmesi ile yeni bir örgütün varlığını devam ettirmesi aynı değildir. Eski örgütün gelecekte var olma ihtimali daha yüksektir. Örgütün kronolojik yaşı içerisinde yaşadığı problemler ve başa çıktığı sorunlar o örgütün kurumsallaşmasında etkili olduğu söylenebilir (Huntington, 1965: 66-67). Uyarlanabilirliğin ikinci ölçütü ise kuşaksal yaştır. Kuşaksal yaş örgütün başında bulunan liderler kadrosu ile alakalıdır. Bir örgütün başında hala ilk liderler kadrosu bulunuyorsa o örgütün uyarlanabilirliği sorunludur denilebilir. Bir örgüt kendi içerisinde bulunan iktidarı barışçıl yollar ile devretmiş ve bu liderler kadrosu ne kadar değişebilir ise o örgütün kurumsallaşma düzeyi o kadar yüksektir denilebilir (Huntington, 1965: 67). Yani bir siyasal partinin iktidarı ve yönetimde bulunan kadrosu ne kadar değişken olabiliyor ise ve bunu barışçıl

yollar ile yapabiliyorsa o zaman kurumsallaştığı söylenebilir. Uyarlanabilirliğin son ölçütü ise fonksiyonelliktir. Her örgütün bir fonksiyonu olduğunu söylemek mümkündür. Genellikle bir örgüt bir tek fonksiyon üzerine kurulur. İşte bu fonksiyona ihtiyaç kalmaması durumunda örgütün kendisine yeni bir fonksiyon aramasına yol açar. Bu fonksiyonu bulamazsa örgüt yok olur. Ancak bulunması durumunda bu yeni fonksiyonun eski fonksiyon gibi görülmeye başlanması örgütün kurumsallaşma düzeyinin yüksek olduğunu gösterebilir. Bir örgütün birden fazla fonksiyon değiştirerek varlığını sürdürmesi yine kurumun kurumsallaştığını gösterir. (Hungtington,1965: 68) Yani bir gün örgütün varlık sebebinin ortadan kalkmasıyla yeni bir varlık sebebi bulmak zorunda kalır. Bulunan bu yeni varlık sebebi örgütün etki alanında olanlar tarafından karşılığı yakalanırsa işte o zaman örgüt varlığını devam ettirir ve kurumsallaşmasını güçlendirir.

Çalışmanın konusu olan ANAP uyarlanabilirlik ölçütü bağlamında değerlendirildiğinde ilk olarak kronolojik yaşa bakmak gerekir. 1983 yılında kurulmuş olan parti 2007 yılından sonra bir tabela partisi olarak varlığını sürdürmektedir. Türkiye’de kuşaksal yaş olarak en önemli parti CHP’dir. Bu konuda bir diğer parti ise MHP’dir. İki parti kronolojik yaş olarak kurumsallaşmış ve varlığını halen aktif olarak devam ettirmektedir. ANAP 1983 yılında kurulmuş olmasına rağmen 30 yılını doldurmadan bir tabela partisine dönüştüğü söylenebilir. Bu gerekçeler ile ANAP’ın uyarlanabilirliğin kuşaksal yaş ölçütü bağlamında kurumsallaşmadığı söylenebilir. ANAP’a uyarlanabilirliğin diğer bir ölçütü olan kuşaksal yaş bağlamında bakıldığında kurucu lideri Özal’dan tabela partisine dönüştükten sonraki genel başkanı İbrahim Çelebi’ye kadar 9 tane genel başkan değiştirmiştir. İlk bakışta kuşaksal yaş bağlamında kurumsallaştığı söylenebilir. Ancak parti iktidarının barışçıl yollarla devredilmesi kurumsallaşma bağlamında yeterli olmayabilir. Bununla birlikte görevi devralan genel başkanın kendisinden önceki genel başkandan daha başarılı olması ve partiyi yükseltmesi gerektiği söylenebilir. Bu ölçütler dikkate alındığında ve Özal genel başkanlıktan ayrıldıktan sonra parti düşüşe geçtiği göz önüne alındığında partinin uyarlanabilirliğin kuşaksal yaş bağlamında kurumsallaşmadığı söylenebilir. Uyarlanabilirliğin son ölçütü olan fonksiyonellik ANAP üzerinde düşünüldüğünde Özal ile birlikte liberal-muhafazakar ve aynı zamanda dört eğilimi birleştirme iddiası partinin ana fonksiyonu haline geldiği söylenebilir. Ancak Mesut Yılmaz ile birlikte parti içerisindeki muhafazakarların tasnif edilmesi dört eğilimden vazgeçilmesi bir fonksiyonel değişiklik olarak gösterebilir. Bu değişimle parti yok olmamış varlığını devam ettirmiştir. Ancak fonksiyonellik ölçütünün diğer bir kriteri olan değişen fonksiyonun örgütü destekleyen kitlede bir karşılık bulmasıdır. Yılmaz’ın bu değişimle girdiği seçimlere bakıldığında bu fonksiyonelliğin karşılık bulamadığı söylenebilir. Bu yüzden ANAP’ın fonksiyonellik bağlamında kurumsallaşmadığı söylenebilir.

Hungtington ‘a göre kurumsallaşmanın bir diğer ölçütü karmaşıklaktır. Bir örgüt ne kadar karmaşık ise o kadar kurumsallaşmıştır. Karmaşıklığı hem örgütsel alt birimlerin hiyerarşik ve fonksiyonel bakımdan çoğalması, hem de çeşitli alt-birim tiplerin farklılaşması olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda örgütün varlığının devam süresinin örgütün alt birimlerdeki sayıca çokluğu ve çeşitliliğine bağlamıştır (1965: 71). Yani partiler kendi içerisindeki alt birimlerde ne kadar çeşitli ve farklı bir örgütlenme yapısına sahipse ve bu yapıyı iyi bir şekilde idame ettiriyorsa o derece kurumsallaştığı söylenebilir. ANAP üzerinden karmaşıklık ölçütü düşünüldüğünde çok fazla karmaşık bir yapıya sahip olmadığı söylenebilir. Çünkü 1980 askeri darbesi sonucu yapılan 1982 anayasası siyasi partilerin örgütlenmesi konusunda çeşitlik yasaklar getirmiştir. Siyasi partilerin gençlik kollarının, kadın kollarının kurulmasını engelleyen

bu yasaklar belirli bir dönem boyunca partilerin alt birimlerinin oluşturulmasını engellemiştir. Ancak Özal'ın iktidar olduğu dönemde eşi Semra Özal "papatyalar" diye adlandırılan "Türk Kadını Tanıtma ve Güçlendirme Vakfı" adlı bir vakıf kurmuştur. (Yusufoğlu, 2005) Bu grup kadın kolları gibi çalışmakla birlikte bunun dışında bu dönemde ve sonraki dönemlerde bir alt birim oluşturulma görülmemiştir. Yasaklar kalktığında yavaş yavaş örgütlenmeye çalışılsa da pek başarılı olduğu söylenemeyebilir. Bu doğrultuda ANAP'ın karmaşıklık ölçütü bağlamında kurumsallaşmadığı söylenebilir.

Kurumsallaşma bağlamında bir diğer ölçüt özerklidir. Özerklik en temel anlamda sosyal güçler ile siyasi örgütler arasındaki ilişkilere denilebilir. Özerklik anlamında siyasal kurumsallaşma belirli sosyal grupların menfaatleri ifade araçlarından ibaret olmayan siyasal örgüt ve usullerin gelişmesi demektir. Bir sosyal grubun aracısı olan bir siyasal örgüt kurumsallaşmadan yoksundur. (Huntington, 1965: 73-74) ANAP kurumsallaşmanın özerklik ölçütü bağlamında değerlendirildiğinde kuruluş aşamasında ve belirli bir dönem boyunca askeri grupların etkisi altında kaldığı bilindiğinden özerk olmadığı söylenebilir. Ancak dört eğilimi birleştirme iddiası aynı tek bir ideoloji ve tek bir sosyal grubun etkisinde kalmadığı bilindiğinden özerk bir yapıda olduğu da söylenebilir.

Kurumsallaşmanın son ölçütü tutarlılıktır. Bir örgütün birlik ve tutarlılığı ne kadar kuvvetli ise, kurumsallaşma düzeyi o derece yüksektir. Örgüt birlikten ne kadar yoksun ise o kadar az kurumsallaşmıştır (Huntington, 1965: 75). Yani bir parti içerisinde iki şey tutarlılık ölçütü anlamında önemlidir. Bunlardan biranesi consensus (parti içi uzlaşma) diğeri ise parti içerisinde var olan söylem birliği. Partinin fonksiyonelliği doğrultusunda söylem birliği ve uzlaşma var ise o parti için tutarlıdır denilebilir. ANAP üzerinden düşünüldüğünde ise tamamen bir tutarlılık olduğu ya da bütün söylemlerde tutarsızlık olduğunu söylemek güçtür. Özal ile birlikte tamamen liberal muhafazakar bir parti olan ANAP liberalliğinden hiçbir dönem vazgeçmemiştir. Bu fonksiyonellik bağlamında tutarlı olduğunu gösterir. Ancak dört eğilimi birleştirme iddiasından vazgeçilmesi bununla birlikte Yılmaz ile birlikte bir dönem muhafazakârların partiden tasnif edilmesi bir tutarsızlık göstergesidir.

SONUÇ

ANAP'ın Türkiye cumhuriyet tarihinin en zor döneminde kurulmuş bir parti olduğu söylenebilir. 1980-2002 arasında siyasal hayata önemli etkiler yapmıştır. ANAP Turgut Özal ile birlikte ANAP olduğu söylenebilir. Çünkü kurucu liderleri gittiğinde yavaş yavaş çöküş sürecine girdiği görülmektedir. İlk lider değişiminde tamamen Özal'ın etkisinde kaldığı söylenebilecek bir karakter olan Yıldırım Akbulut parti içi muhalefetin baskısına dayanamadan liderliği Mesut Yılmaz'a devretmiştir. Mesut Yılmaz'ın ANAP ve Türk siyasal hayatı açısından önemli bir siyasal kişilik olduğu söylenebilir. Çünkü ANAP'a geldiği andan itibaren muhafazakârları tasfiye etmesi daha sonra koalisyonlarda yer almak istememesi 1999 da DSP-MHP koalisyonunda yer alarak partinin çöküşüne zemin hazırlaması önemini göstermektedir. Bu çalışma doğrultusunda incelenen ANAP ile ilgili çeşitli sonuçlara ulaşılmıştır. Bunlar sırasıyla şöyledir;

1. ANAP askeri yönetimin izin vermesiyle tamamen siyasal boşluktan yararlanarak ortaya çıkmış bir partidir.

2. ANAP diğer partilerin kapanmasından faydalanarak siyasal söylemleri ile birlikte yukarıdaki bölümlerde belirtilen dört eğilimi birleştirme iddiası partilerin yasaklarının kalkması ile son bulmuştur. Yani bir ideoloji haline dönüşemediği söylenebilir.
3. Kurucusu Özal'ın cumhurbaşkanı olmasıyla birlikte bir düşüşe geçen ANAP bu özelliği ile lider partisi özelliği gösterdiği söylenebilir. Bunda Özal'ın siyasal kişiliğinin büyük önemi olduğu ile açıklanabilir. Bunun tersine bir lider partisi yerine alt örgütleri kurumsal anlamda bir bütün içinde lidere değil partiye önem verilseydi ANAP'ın yaşadığı düşüşün belki de yaşanmayacağı söylenebilir.
4. Yine ANAP'ın bu yükselişinin devam edememesi kurumsallaşamaması ile açıklanabilir. Kurumsallaşamamış bir partinin ömrünün uzun olamayacağı ileri sürülebilir. Bu sebeple ANAP ilk liderinin gitmesi ile birlikte ve diğer partilerin yasaklarının kalkması ile düşüşe geçmesi bununla açıklanabilir.
5. ANAP parti tipolojileri ile açıklandığında yukarıda hem kadro partisi hem kitle partisi aldığı seçim yardımları ile birlikte de bir kartel partisi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte yine liderin ön planda olmasıyla lider partisi olduğu da söylenebilir.

Sonuç olarak bu çalışmada incelenen ANAP 2007'den sonra bir tabela partisi görünümünü almıştır. Böyle bir parti olmaması için yukarıda belirtilen sonuçların yanında bir örgüt olarak Türk siyasal hayatına halen damgasını vurmaya devam eden CHP-MHP gibi kurumsallaşmış bir lider partisinden çok alt örgütlerin kurulması ile birlikte bir bütün içinde varlığını halen devam ettirebileceği söylenebilir. Ancak kurulduğu dönem açısından askeri vesayetinin etkisinde uzun süre kalan ANAP'ın alt örgütlerinin kurulmasının yasaklanması sebebiyle de kurumsallaşmadığı söylenebilir. Bununla beraber iktidarını diğer partilerin yasaklanmasındaki boşluktan elde etmesiyle merkez sağdaki oyları almış ancak bu partilerin yasakları kalkınca da düşüşe geçmiştir. Çünkü halk gözünde belirli bir süre yerleşmiş bir parti olsa da yasakların kalkması ile gözden düşüşün yaşandığı söylenebilir. Yani tam anlamıyla ANAP uzun yıllar (CHP-MHP gibi) Türk siyasal hayatında yer alamaması bu sebepler ile açıklanabilir. Yine de kurulduğu dönem ve yaklaşık 20 yıl kadar bir süre yaptığı etki bakımından önemli bir parti olduğu söylenebilir. Çünkü Özal ile birlikte ülke içerisinde büyük dönüşümler yaşanmıştır. İzlediği liberal politikalar ile ülke ekonomisine büyük bir etki bırakmıştır. Ancak cumhurbaşkanlığına çıkması hem ANAP'ın çöküşüne hem de dönüşümlerin yapılamamasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Bu çalışmada sonuç olarak ANAP'ın Türk siyasal hayatında önemli bir yere sahip olduğu, doğuş teorileri anlamında parlamento dışından bir parti olduğu teoriler anlamında hem kadro hem kitle hem de kartel partisi olduğu, kurumsallaşma anlamında ise bazı kriterlere göre kurumsallaştığı ancak genel anlamda kurumsallaşamadığı söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Anavatan Partisi. Kasım 2017. <http://www.anavatanpartisi.org.tr>.
- Ahmad, Faroz. *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. 12. İstanbul: Kaynak Yayınları 2014.
- Baki, Mehmet, *Anavatan Efsanesinin Çöküş Hikayesi*. Nisan 2015. <http://www.aksiyon.com.tr>. 2008.
- Çavuşoğlu, Hüseyin. "*Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi*". Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. c.19. s.265-278, 2009.
- Dursun, Davut. *Siyaset Bilimi*. 6. İstanbul: Beta Yayınları, 2012.
- Duverger, Maurice. *Siyasi Partiler*. 4. Çeviren Ergun Özbudun. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Devpar, [http:// genckayabilkent.edu.tr/DEVPAR](http://genckayabilkent.edu.tr/DEVPAR). Nisan 2015.
- Hungtington, Samuel. "*Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma*." Düzenleyen: Ergun Özbudun. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. sayı: 22-23, s. 55-107, 1965-1966.
- Kapani, Münci. *Politika Bilimine Giriş*. 12. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2000.
- Sezal, İhsan; Dağı, İhsan. (Ed). *Kim Bu? Özal*. 1. İstanbul: Boyut Kitapları, 2001.
- Yusufoğlu, Yalçın. *Özal Dönemi ve Düzeysizleşme*. Nisan 2015. <http://www.sesonline.net>, 2005.
- Türköne, Mümtaz'er. *Siyaset*. Ankara : Lotus Yayınevi, 2003.
- T.C. Yüksek Seçim Kurulu. Nisan 2015. <http://www.ysk.gov.tr>.
- Zürcher, Erik. Jan. *Modernleşen Türkiye Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.